

ÖRÖK ÉRTÉKEK ÉS TOVÁBLÉPÉSI UTAK A PREVENCIÓ OLDALÁRÓL A KISGYERMEKNEVELÉSBEN

1. Iskoláskor előtti nevelésről általában

Magyarországon az iskoláskor előtti intézményes nevelés ketté osztott szerkezeti struktúrában és két szféra irányításában megvalósított, életkorhoz igazodó, tradíciót is megjelenítő tevékenység.

A 3 éven aluli gyermekek ellátása egyértelműen a szociális védelem rendszerébe tartozik, ezen belül a gyermekvédelem, a gyermekjóléti alapellátás, és a gyermekek napközbeni ellátása körébe tartozik. A 3 éves kor alatti (0-3 éves kor) gyermekek ellátásának formái: bölcsőde, családi napközi, házi felügyelet. Bölcsődei szolgáltatások: baba-mama klub, játszócsoport, játékkölcsönző, gyermekfelügyelet. A 3 éven aluli gondozás és nevelés célja egyrészt megosztani a családdal a gyermekneveléssel járó feladatokat, hogy az anya munkát tudjon vállalni (teljes vagy részmunkaidőben) vagy képezni tudja magát. Másrészt olyan gyermekek számára ellátást, gondozást, az egészséges, harmónikus, kiegyensúlyozott fejlődéshez szükséges feltételeket biztosítani, ahol ez a családban nem, vagy csak részben biztosított.

Az ország bölcsődéiben azonos elvek alapján biztosítják a gyermekek gondozását, nevelését, de az egységes szakmai alapelvekre épülve támogatást élveznek az egyéni elképzelések is. A bölcsődék működését alapvetően „A bölcsődei gondozás-nevelés minimumfeltételei és a szakmai munka részletes szempontjai” c. kiadvány¹ tartalmazza, és szabályozza. Előírja a gyermekek napirendjével, étkezésével, gondozásával kapcsolatos feladatokat, a dolgozók munkarendjét és kötelességeit. Módszertani útmutató, szakmai ajánlások készültek a gyermekközpontú, a gyermekek igényeit figyelembe vevő gondoskodás megvalósulása érdekében. A 2004-es évtől kezdve a gyermekellátási szükségletek kielégítése érdekében óvodákban indítottak bölcsődei csoportokat. Ezek az integrált vezetésű közös célú intézmények működtetésének feltételei mára már kidolgozottak.

Az óvodai nevelés (3-6-7 éves korban) kettős funkciót tölt be egyrészt a szociális feladatok körébe tartozó tevékenységeket biztosítja a gyermek napközbeni ellátásával, másrészt a köznevelés részeként segíti a gyermek fejlődését az iskolai évek megkezdéséig. Az Óvodai nevelés országos alapprogramja² szerint az óvoda a családi nevelés kiegészítője. Az óvodai nevelés célja az, hogy az óvodások sokoldalú, harmónikus fejlődését, a gyermeki személyiség kibontakoztatását elősegítse, az életkori és egyéni sajátosságok és az eltérő fejlődési ütem figyelembevételével (ideértve a különleges gondozást igénylő gyermek ellátását is). Az óvodák működésének a gyermekek érdekeit kell szolgálnia. Konkrét célkitűzés az egészséges testi, lelki fejlődés biztosítása valamennyi gyermek számára. Az érzelmi, a szociális és az értelmi fejlődés

¹ MÁTAY Katalin (szerk.) 1999, *Országos Család-és Gyermekvédelmi Intézet*, Budapest, 1999.

² 363/2012 (XII. 178) Kormányrendelet

támogatása. Barátságos, biztonságos, családi, szeretetteljes légkörben, az életkornak megfelelő környezetben az önálló aktivitás kibontakoztatása, a szocializáció segítése.

1.1. Neveléstörténeti értékek kiemelése a prevenció oldaláról

Az iskoláskor előtti nevelés nagyon tartalmas neveléstörténeti értékekre támaszkodik. Ezekből idézek olyan jellemző megállapításokat, melyek hatással voltak a gyermekek életére. Próbálták segíteni a hiányok pótlását, a megfelelő fejlesztési lehetőségek megteremtését. Az 1800-as években a kisgyerekek részére menhelyeket létesítettek, ahol az érzelmi nevelésre gondot fordítottak. Törekedtek arra, hogy kellemes formában kerüljön sor a kisgyerekek foglalkoztatására. Mindenek előtt pedig 'testüket és lelküket minden káros behatástól igyekeztek megóvni'.³

„...az egész gyermek úgy vétetik, amint van, nem mint lennie kell... csak ápoltatik és fejlesztetik, ...testi épségére, erősülésére és ügyességére fő gond fordítatik, ...szívképzés.” – olvasható a kisdédóvóképzői tananyagban.⁴ A tolnai kisdédóvó intézetben hangsúlyt kapott az a nevelési elv, hogy nem szabad túlírányítottan fejleszteni; „... minden erőltetett mesterkélés vagy kort haladó rászorítás nélkül, egyedül a természet jegyzette úton és módon”⁷² lehet tehát foglalkozni a kisgyerekekkel az óvónak.

1.2. Módszertani értékek

A következő módszertani értékek a neveléstörténeti dokumentumokban olvashatók, ami azt mutatja, hogy fontos szempont volt az iskoláskor előtti nevelésben ezen elvek szerinti nevelés biztosítása:

A kisdédóvó intézet nem iskola...(*Ney Ferenc, 1855*)

...gyönyört kell lennie a kisdédnek élete első éveiben...játék...(*Ney Ferenc, 1855*)

...munkafoglalkozások...(*Peres Sándor, 1900*) ...közösségben

tevékenykednek...(*Peres Sándor, 1900*)

a játék korlátlan szabadság...(*Balla Károly: a kisdéd ösztönszerű munkái, Bp., 1911.*)

Ezek az elvek, melyek az Óvóképzés és a Kisdédnevelési folyóiratban megjelent cikkekben olvashatók azt mutatják, hogy jól ismerték jeles elődök a kisgyermekkel való bánásmód speciális oldalait. Tudták, hogy mi lehet eredményes a nevelési folyamatokban. Kiemelten foglalkoztak a játék speciális és fontos szerepével.

1.3. Tartalmi értékek

Az ilyen alapokra helyezett tapasztalatok járultak hozzá, hogy a II. világháború után a szervezett intézményes nevelés tartalmi szabályozóiban milyen célok és tartalmi jellemzők kerültek be a kisgyermekkor nevelés szabályozásaként.

A Kisgyermeknevelés óvodai tartalmi szabályozóinak alakulása 1950-től napjainkig témában az alábbi táblázat felvázolja időrendi sorrendben a központi tartalmi szabályozók életbe lépésének éveit, a megjelent dokumentumok neveit.

³ VÁG Ottó: *Brunszvik Teréz szerepe a magyarországi óvodák létrehozásában* TK. 1962. 56-57.

⁴ RUZSÁNÉ HAJZER Szerén (1986), *Szöveggyűjtemény. Kézirat. Tanítóképzős Főiskolák, Óvóképző Intézetek*. 27. In: Wargha István: *Terv a kisdédóvó-intézetek terjesztése iránt a két magyar hazában*. Tankönyvkiadó, Pest, 1843. ⁷² u. ott. 24.

<i>1953, 1967</i>	<i>1971, 1989</i>	<i>1996, 2009, 2010, 2012</i>
Számú Módszertani levél, Nevelőmunka az óvodában	Az Óvodai Nevelés Programja	Az Óvodai nevelés országos alapprogramja
Célok, feladatokból: A gyermek testi fejlődésének biztosítása – egészségügyi szokásokra nevelés, a gyermek testi épségének védelme	Célok, feladatokból: Szokás, napirend Játék, munka, Gondozás, közösségi nevelés Egyéni bánásmód	Célok, feladatokból: Egészséges életmód alakítása (szokás, napirend) érzelmi, erkölcsi, közösségi nevelés, szocializáció
módszertani specialitások	ajánlott módszerek	módszertani szabadság

A középső sor a célok és feladatok rendszeréből azokat az elemeket tartalmazza, melyek mindegyik dokumentumban szerepelnek, természetesen az akkori kor szellemének és közoktatás-politikai irányelveinek megfelelően. Az itt felsorakoztatott tartalmi jellemzők rámutatnak arra, hogy a prevenció érdekében mi fontos a kisgyermekkorai nevelésben. Alapvetően kiemelt szerepet kap az egészséges életmód megalapozása, és a korszerű tevékenységek beépítése a testi nevelés érdekében. A mozgás mint alapvető tevékenység mindig is fontos volt, és ma is hangsúlyosan kiemelt tevékenység az iskoláskor előtti nevelésben. A mozgás megszerettetése fontos feladat, mert ezt később már nagyon nehéz pótolni. A korai kezdet segíti a jó szokás megalapozását. Ha ez kialakul az iskoláskor előtti nevelés időszakában, akkor egészséges életmódot folytató felnőtté válhat majd a kisgyerek.

A 'közösségi nevelés elemei' témakör az 1971-es dokumentumban kiemelt helyet kapott, és azóta is, ami jól megalapozza a munka világát, a társadalomba való beilleszkedés lépéseit. Ebben a folyamatban az egymásra figyelés, a segítség, a másokkal való együttlét fontossága megalapozza az egymástól tanulás alapjait. Ez ad támaszt a prevenciók elemek elültetésére a kisgyermeknevelés folyamatában. Az önállóságra nevelés lassú lépésekben történő megvalósításának folyamatában jut el a kisgyerek a vélemény-nyilvánítás, a döntés, a feladatvállalás és felelősségvállalás szintjére, ami, ha időben és biztos alapokon alakul ki, segíti Őt abban, hogy ne kallódjon el, hogy megtalálja a helyes életmódot a társadalomban és saját életében. Fontos, hogy ne maradjanak ki fejlődési lépcsőfokok, hogy egy gyerek se kallódjon el, ne maradjon le. Mert ha nem figyelünk az apró jelzésekre, akkor előfordulhat, hogy ezek vezetnek el a lemaradásokhoz, a problémák halmozódásához, és netán a családi tragédiákhoz.

A módszertani szabadság biztosítása a kisgyermekismeretre épített nevelési módszerek és eszközök használatának színes tárházát tudja biztosítani a nevelési folyamatokban.

Az óvodákban használatos módszerekben a gyermekközpontúság és a nevelésközpontúság dominál. Az óvodapedagógusok a gyermek körüli környezetet úgy alakítják ki, hogy az inger-gazdag legyen, valamint megfelelő tér és eszköz álljon a kisgyermeki igények és szükségletek kielégítésére, és a tervezett fejlesztések megvalósítására.

2.Értékek helye és szerepe a folyamatokban

Az óvodai tartalmi szabályozás során megvalósult - az elmúlt 15 évben - a pluralizmusnak megfelelő sokszínű óvodai nevelés hazánkban⁵. Az óvodáknak csak 6 %-a dolgozik átvett programmal. A mintaprogramokat az óvodák 25 %-a adaptálta. A programok körül szerveződő szakmai egyesületek nagyon jó szakmai bázist jelentenek a programok megvalósítóinak. Az évente szerveződő szakmai konferenciák, bemutatók, találkozók a programírók vezetésével kiváló módszertani segítséget nyújtanak az egy programnyelven beszélő és dolgozó óvodapedagógusok számára. Az óvodák 69 %-a írt olyan helyi nevelési programot, amit a helyi igények és gyermeki szükségletek, valamint az óvoda tárgyi lehetőségei, az óvodapedagógusok humán erőforrásának erősségei határoztak meg, valamint a mintaprogramok programírói is adtak ehhez segítséget. Ezek közül az innovatív óvodák nevelőtestületei (óvodák 39%-

a) saját nevelőmunkájuk gyakorlatára támaszkodva készítették saját nevelési koncepcióik alapján a helyi nevelési programjaikat.

Az önmegvalósítás szép példái indultak be az óvodákban, és ez széles körben elősegítette az óvodapedagógusok több mint 50%- nál a másoddiploma, a szakvizsga megszerzését, a továbbképzéseken való részvétel számának magas szinten tartását, a nyitott és érdeklődő szemléletet.

A legtöbb óvodában az esélylehetőségek megteremtése érdekében foglalkozódnak meg a feladatok. Fejlesztő tevékenységek indultak be a mozgás, a beszéd, a művészeti tevékenységek, a fenntarthatóság pedagógiája, a környezettudatos magatartás alakítása terén. Az óvodai kompetencia program is adott ehhez segítséget az óvodapedagógusoknak, azonban a bevezetés és értelmezés terén akadnak problémák: *szükségessé válnak összehasonlító elemzések az óvodák által megalkotott helyi nevelési programok és a kompetencialapú program között.* A direkt úton vezérelt fejlesztő munka tartalma és módszerei még sok helyen erősen jelen vannak az óvodai nevelés gyakorlatában. Szemléletváltozást elősegítő továbbképzésekre van szükség. Kevésbé változik a szocializációs képességfejlesztési területek fejlesztése, a magatartászavarok csökkentése az óvodai nevelés folyamatában. A kommunikációra nevelés kiemelése, az érzelmi nevelés hangsúlyos kezelése minden óvodai nevelési programban megtalálható, de a gyakorlati nevelőmunkában sokszor nem kap elég hangsúlyt. Az állampolgári nevelés alapjainak lerakása érdekében nem az ismeretgyarapítás (a foglalkozások tananyaga), a mese erkölcsi tanulságának értelmezése, nem a túlzott ünneplési módszerek vezetnek eredményre, hanem az élménypedagógia alkalmazása. A közvetlen, gyermeki, saját élményben szerzett tapasztalatok hagynak mély nyomot, ami alapját képezi a gyermek viselkedésének, életmódjának. Az érzelmi nevelés és a szocializáció területének megfelelő értelmezése, kulcselemek alapján a tartalmak konkrét megtöltése vezethet a helyi nevelési program vezérlése alapján a kisgyermekkorai állampolgári nevelés teljes körű kialakításához.

Nem cél ma már az eltérő értékek összemosása, egyesítése, nem cél az „egyformásítás”, de cél az együttműködés, a jó közérzet, a játékra, a tevékenységekre, a cselekvésre készítő légkör megteremtése. Az erkölcsös magatartás konkrét cselekvésben nyilvánul meg óvodáskorban is. Ezért a *dönteni tudás* igényének kialakítása és az ezirányú képességek fejlesztése sem maradhat figyelmen kívül.

⁵ Szárny és teher – Ajánlás Bölcsék Tanácsa Alapítvány, 2009 III./4 fejezet háttér tanulmányának anyaga alapján készítette Villányi Györgyné

Dönteni, választani, dilemmázni csak akkor fognak a kisgyerekek, ha az óvoda légköre ezt megengedi, sőt megteremti. Az érett, önmaga döntéseit felvállaló felnőtt személyiség nem csak „úgy”, magától alakul ki a felnőttkor küszöbén, hanem éppen akkor tud kialakulni, ha kisgyermekkorban lehetőség volt annak gyakorlásra. Az óvoda felelőssége a nevelésben nagy, mivel a gyermekek többsége itt „tanulja meg”, illetve itt találkozódik sokszor először olyan szituációkkal, melyek az *együttélést* bemutatják, tartalommal töltik meg. Fontos hogy a gyermek a nevelés folyamatában már kisgyermekkortól találkozzon olyan normákkal, amelyek megalapozása éppen az óvoda feladata a maga sajátos „módszereivel”. Ezek: egymás és a máság tiszteletére nevelés, együttműködési-, felelősségvállalási-, döntési-, választási-, kreativitási-, kommunikációs képességek fejlesztése, önállóságra-, önérvényesítésre-, környezet értékeinek megbecsülésére nevelés, hagyományápolás. Az állampolgári nevelés érdekében felsorolt területek konkrét megvalósítási lehetőségei megjelenhetnek a helyi nevelési programokban, a feladatokban, a tevékenységekben, a szituatív lehetőségek, az élménypedagógia keretében, tehát megteremthetik a tapasztalati lehetőségeket is az óvodai nevelés mindennapjaiban.

A ‘differenciált egyéni bánásmód’ szinte minden helyi nevelési programban szerepel. Ez az elv már évtizedek óta beépült az óvodai programokba, a továbbképzések rendszerébe és mindinkább vezérfonalává válik az óvodai nevelésnek. Az új módszerek alkalmazása azonban sok esetben nem épül be az óvodapedagógusok gyakorlati nevelőmunkájába. A magas gyermeklétszám, a divatos tanfolyami szerveződések, melyek többsége szülői igényre kerül előtérbe, elnyomja a szabad játék megfelelő idejű és tartalmú biztosítását, éppen a szocializációs képességfejlesztés spontán lehetőségeit is.

A kisgyermekkorai gondozás és nevelés nem pusztán válaszintézkedés a munkaerőpiaci igényekre, hanem hosszú távú befektetés egy nemzet egészségvédelmébe, nevelésébe, és a jövő humán erőforrásába. A jó minőségű kora gyermekkorai nevelés segíthet a hátrányok lefaragásában. A hosszú távú pozitív eredmények többek között jobb iskolai teljesítményt, kevesebb különleges iskolában való elhelyezést, a kimaradás arányának mérséklését, valamint az élethosszig tartó tanulmányok lehetőségeinek bővítését foglalják magukban.⁶ Az iskoláskor előtti nevelés szerepe felértékelődött az EU jelentésekben.

Kiemelt figyelem fordult az óvodai nevelésre is. Ahhoz ugyanis, hogy a gyerek iskolás éve alatt nyitott és toleráns személyiséggé váljon, elengedhetetlen, hogy bizonyos értékeket az óvodai évek alatt elsajátítson. Ilyen kulcsfontosságú értékek például a felelősség, az együttműködés, a döntési képesség, a környezetre és a társakra irányuló figyelem és tisztelet.⁷ Mindez az óvodák részéről elősegíthető egy megfelelő nevelési programmal – kérdés, hogy mennyire vannak tisztában egyes készségek jelentőségével a helyi programkészítő óvodapedagógusok. Az is fontos ténykérdés, hogy mennyire jelennek meg az állampolgári nevelést szolgáló feladatok az óvodapedagógusok módszertani kultúrájában. Egy 2004-ben lezárult komplex óvodai kutatás⁸ azt mutatja, hogy az óvodapedagógusok inkább az óvodai nevelés országos alapprogramjának megfogalmazásait ismerik, ezeket építik be a helyi programokba – nem történik meg tehát a lokális viszonyokra történő adaptáció és alkalmazás. A kutatás arról is beszámol, hogy melyek az állampolgári nevelés legfontosabbnak tartott értékei az

⁶ Amerikai Üzleti Keresztal Közleményből (OECD 2002)

⁷ Származás és teher – Ajánlás Bölcsész Tanácsa Alapítvány, 2009 III./4 fejezet háttér tanulmányának anyagából készült.

⁸ VILLÁNYI Györgyné (2003), Állampolgári nevelés kisgyermekkorban. In: *Új Pedagógiai Szemle*, 11. sz. OKI, Bp. 33-46.

óvodapedagógusok szerint. Itt magas értékeket ért el például a felelősség és az önállóság, de meglepően kevés pontot kapott a döntési képesség fejlesztése, valamint az őszinteség és nyitottságra nevelés.⁹

E területeken lenne tehát leginkább szükség szemlélet- és módszertanváltásra – akár továbbképzések formájában is.

3.A „Minden rendben?” program

„Minden rendben?” programról a kutatás és fejlesztés tartalmi jellemzői alapján írok. Hazai kutató fejlesztő (K+F) tevékenység során került sor 2001-2004 között egy óvodai program megismerésére¹⁰.

Vázlatosan a 4 éves projekt-tevékenység a következő feladatokat valósította meg:

Játékszer nélküli óvodai részprogram megismerése és kipróbálása¹¹ – célja: életkompetenciák fejlesztése nagycsoportos korú óvodások körében.

Mi történt az óvodában? három hónapig elköltöztek a játékszerek...

A Program nem a játékszerek ellen irányul, hiszen azok fontosak és szükségesek az óvodai élethez. Mindazonáltal, ahogyan azt a közmondás is mondja: „Jóból is megárt a sok!” A játékszerek, a megszokott tevékenységek elvonása egy behatárolt időre (3 hónap) egy lehetséges módszer arra, hogy olyan szituációt teremtsjön, melyben a gyermekek tapasztalatokat szerezhettek saját lehetőségeikről, határaikról, és ezeket az óvoda oltalmazó keretei között ki is tudják próbálni. A program ideje alatt a csoportszobából hiányoznak a gyártott játékszerek. A gyermekek – előzetes megbeszélés után – az óvodapedagógusokkal, dajkával közösen dobozokba rakják azokat, és az óvoda egy erre kijelölt helyiségében helyezik el. A ceruzák, barkácsoló eszközök a szekrényekben maradnak – igények szerinti használatra..

A program bevezetése előtt közösen állapodnak meg az óvodapedagógusok, dajkák, gyermekek a mindenki számára kötelezően betartandó szabályokról.

A csoport napirendje nyitott, rugalmas, túlnyomórészt a gyermekek alakítják. Megállapodnak együtt, hogy miben változik meg a gyermekek napirendi tevékenysége, ritmusa. A nap egy meghatározott időszakában (pl. délelőtti játékidő után) beszélgető kör formájában megbeszélik a nap eseményeit, ahol szabadon kifejezheti minden gyermek a nap során átélt élményeit, érzéseit.

A programban az óvodapedagógus szerepe megváltozik: „háttérben” maradó, de intenzíven figyelő, a gyermek számára biztonságot adó, támogató, segítő szerepre van szükség. Ez azt is jelenti, hogy semmi ötletet, játékajánlatot, megoldást ő maga nem kínál fel, a gyermekek azonban bármikor fordulhatnak hozzá segítségért. Felkarolja a gyermekek ötleteit, ha a gyerekek kérik, segít azok megvalósításában. Meghallgatja és bátorítja őket, a problémákat azonban nem oldja meg a gyerekek helyett. Figyeli fejlődésüket, reakcióikat, és ügyel arra, hogy az előre meghatározott szabályokat betartsák.

A résztvevőket – a projekt minden szakaszában – támogató környezet segíti a munkában. Szakpszichológusok, programtanácsadók állnak rendelkezésre.

⁹ u.o.

¹⁰ Országos Közoktatási Intézet (Villányi, 2001-2004)

¹¹ A program Németországból ered – „Játékszermentes óvoda” címmel –, ahol 1992-ben próbálták ki először Penzberg városában. A program alkotói - Elke Schubert és Rainer Strick - a drog-prevenció területén dolgozó szakemberek.

Az eredményes megvalósításhoz a szülők együttműködő magatartása szükséges. Legalább három szülői értekezlet megtartása indokolt annak érdekében, hogy jól átlássák és megértsék e módszer lényegét, kérdéseikre választ kapjanak.

Eredmények: a kisgyerekek viselkedésében változások: *beszédkedv növekedése, kommunikáció, társas kapcsolatok, kreativitás, önállóság, konfliktusmegoldások terén aktivizálódások....pozitív változások...* visszaköltöznek a játékok... elemzés, értékelés, visszajelzések .

Az alapok lerakása kisgyermekkorban kezdődik. A *‘MINDEN RENDBEN?’* – *személyiségfejlesztő prevenció-kiegészítő óvodai program* egy lehetséges alternatívát kínál az óvodai nevelési munkában ahhoz, hogy az egészséges, stabil személyiség kibontakoztatásához szükséges ún. életkompetenciákat elősegítse, megerősítse.

Két okból is az óvodát közelíti a program elsősorban:

A személyiségfejlődés folyamatában az első hét évnek döntő jelentősége van. A társadalmi jelenségek, problémák hatása egyre jobban jelentkezik az óvodai életben is. Kutatások bizonyítják, hogy azok az emberek sikeresek az életben, akik egészséges önbizalommal rendelkeznek, ismerik saját erősségeiket, gyengeségeiket, személyközi kapcsolataikban kezdeményező-készek, kudarc- és frusztrációtűrő képességük fejlett, cselekvési alternatívájukat maguk tudják meghatározni.

4.A képességek alapjait már az óvodában ki kell alakítani.

Kiemelten kezeljük a következőket: biztonságérzet, önismeret, önkifejezés, önmegvalósítás, önfejlesztés, kapcsolatépítés, egymástól tanulás, közös élmények, segítség, együttes tervezés, kreativitás fejlesztése, kommunikációfejlesztés, élethelyzetek megélése, átélése.

Fontos tehát, hogy a kisgyerekek már az óvodában olyan, a későbbi életvezetéshez szükséges eszköztár alapjait ismerhessék meg és alkalmazhassák, melyek később megvédik őket életük nehezebb időszakaiban, s nem érzik szükségét pótszerek használatának. Meg kell tehát tanítanunk a gyerekeket arra, hogy saját erősségeiket és gyengeségeiket, személyiségük működésének minden csodáját megismerhessék, és bánni tudjanak vele.

Irodalom

A kisgyermekkori nevelés és gondozás irányelvei OECD Oktatási Igazgatóság, Magyarországi ország-jelentés 2004. OKI, NCSSZI

„MINDEN RENDBEN!?” Személyiségfejlesztő prevenció óvodai projekt 2001-2004. Országos Közoktatási Intézet (ÁNTSZ és Megyei Pedagógiai Intézet, Micimackó Óvoda Győr)

Óvodai nevelés országos alapprogramjáról szóló 363/2012. (XII.17.) Kormányrendelet. In: Magyar Közlöny 2012. évi 171. szám

Szárny és teher. Ajánlás a nevelés-oktatás rendszerének újjáépítésére és a korrupció megfékezésére. 8209, Bölcsék Tanácsa Alapítvány.

VILLÁNYI Györgyné (2003), Állampolgári nevelés kisgyermekkorban. In: *Új Pedagógiai Szemle*, OKI, Budapest.11.